

Inhoud

Aachen	9
Advent	14
Johann Sebastian Bach	24
Bavaristiek	28
Bertolt Brecht	39
Carnaval	64
Dauw	75
DDR	76
Democratie	77
Dialecten	109
Ems	117
Fractuur	128
Genie	136
Görlitz	140
Hölderlin	149
Ideeën	157
Joden	162
Katlenburg	179
Klokken	191
Linkspartei	206
Molenmes	218
Monumenten	231
Muur 1	259
Muur 2	268
Nationale hymne	270
Niederländisches Dankgebet	280
Organiseren	285
Ossiladen	289
Emine Sevgi Özdamar	305
Palast der Republik	311

Pankow	316
Potsdamer Platz	319
Quedlinburg	325
Radibor	331
Razen	337
Rennpappe	342
Landolf Scherzer	347
Schnaps	353
Sorben	360
Werner Tübke	372
Kurt Tucholsky	383
Uienmarkt	395
Verzet in het Derde Rijk	397
Verzet in Vredestijd	414
Wens	420
Worstparadijs	421
Wuppertal Institut für Klima, Umwelt, Energie	433
Xanten	439
Yperiet	449
Zalm	454
Verantwoording	463

Aachen

Het eerste wat ik ooit bewust in Duitsland zag, was een geel verkeersbord waarop in zwarte letters stond: AACHEN. Dat we over de grens waren, had ik gemerkt aan douaniers met groene uniformen en barse stemmen. We schrijven 1957, ik was tien jaar. Een kind van die leeftijd heeft het vandaag de dag veel moeilijker om zijn plaats te bepalen. Het leeft in een wazige nevelvlek. Contouren zijn niet zichtbaar. Alles moet heftig dwarrelen. Duidelijkheid is uit en uit, dat betekent verboden, zoveel is duidelijk. Maar toen, in 1957, was ik in de Opel Kapitän van mijn vader gestapt om op weg te gaan naar Aken. En aan het eind van de reis kwam ik in iets heel anders terecht, in iets vreemds, in Aachen. De stad wás ook heel anders dan alle steden die ik kende, Brussel, Leuven, Utrecht.

Je zag bijvoorbeeld puinhopen liggen, zomaar naast de straten. Of waren het bergen baksteen? Of klinkers? Ik begreep dat hier niet één huis afzonderlijk, maar een heleboel huizen tegelijk in aanbouw waren. In het centrum van de stad nog wel. Het woord oorlog viel, een ver, vervaarlijk woord, een woord van vóór mijn geboorte, een woord uit de voltooid verleden tijd, die ik pas op school geleerd had. Ik zag geen soldaten, er vielen geen bommen, natuurlijk niet, ik wist al dat er vrede heerste en dat ik, kleine jongen, me daarom gelukkig mocht heten, mijn moeder had me dat allemaal verteld. Hier in Aken echter heerste een bedolven vrede, een dreigende vrede, alsof de oorlog op ieder ogenblik klaarstond om aan de huizen te gaan schudden. Er moest nog puin worden geruimd, er moesten nog gaten worden gedicht, Aken was nog niet klaar, Duitsland was nog niet klaar.

We kochten brood en jam en een fles melk. Kwam het ook door de oorlog dat er hele bessen in de jam dreven? Waren

de fruitpersen vernield? En waarom noemden ze bessen hier beren? En waarom was het brood zo vochtig en zo zuur? Ik vond dat donkere kruim wel lekker, ben er nog steeds dol op, en om die beren kon je lachen, ze waren soms toch zo grof, die Duitsers. En zwaar, zei mijn moeder herhaaldelijk, zwáár. *Qu'ils sont lourds, les Allemands*. Ik kreeg zin om aan een voorbijganger in zo'n grijsgroene jas te vragen of hij even boven op me wilde gaan zitten. Zo jong nog en ik was al een voorstander van ervaringsgericht leren.

Johannisbeeren, kon mijn vader zeggen, en *Milch* en *schwer*. Hij sprak dat mysterieuze Nederlands van hier, een ongrijpbare taal, die naderbij sloop en je toch iedere keer op het laatste nippertje leek te ontglippen, tot je dan weer een woord hoorde dat je goed kende. *Brot. Frau. Schokolade*. Duits heette dat Nederlands. Die dag in Aken leerde ik dankesjeun zeggen en biete en oufwiedezeen. Een fascinerend klankkasteel was het, Duits, dooraderd met half verlichte gangen vol gevaar en wonderen, kronkelende gangen die lokten en dreigden.

Ik zag de koepel van de dom, ik zag de kerkschat, ik zag de hoge troon van Karel de Grote. Die naam kende ik goed, ik wist dat de man mooie scholen stichtte voor slimme jongens en ook dat hij de heidense Saksen met het zwaard bekeerde tot het ware geloof, ik bedoel, het christendom. En op Kerstmis van het jaar 800 had niemand minder dan de paus zelf hem in Rome tot keizer gekroond. Ja, kindertjes, dat leerde je allemaal op de lagere school, nog maar een halve eeuw geleden, prachtige, ware verhalen en je vergeet ze nooit.

Natuurlijk besepte de kleine jongen nog niet dat Aken de hoofdstad was geweest van het laatste keizerrijk dat Europa verenigd heeft, het West-Romeinse Keizerrijk nog wel, dat zich uitstreckte van Ebro tot Elbe, waarna het fatale verdrag van Verdun, waarna middeleeuwse vorstendommen en eideloze, eindeloze oorlogen, tot de Amerikanen en het Rode Leger orde op zaken stelden en een nieuw Europees imperi-

um werd gesticht, nog groter dan dat van de grote Karel. Natuurlijk kwam ik er pas veel jaren later achter dat Aken meer dan één naam heeft, in het Spaans Aquisgrán, Aquisgrana in het Italiaans en Aix-la-Chapelle in het Frans, je weet wel, daar vlak bij Aix-en-Provence. Wie het niet weet zou ze niet herkennen. Verschillende benamingen voor één stad, zo iets wijst altijd op een oeroud centrum van grote macht en grote cultuur, denk aan Venetië, Keulen, Praag, Wenen. En Aken dus. De Romeinen weekten er al graag hun jichtige gewrichten en hun huidschilfers in de hete zwavelbronnen. Karel de Grote hield zowel van het geneeskrachtige water als van de nabije jachtgebieden in de Ardense wouden. Hier vestigde hij zijn hoofdstad. In Aken zou hij zijn palts en zijn dom laten optrekken, naar Byzantijs model. Van 936 tot 1531 werden in de dom van Aken de keizers van het Heilige Roomse Rijk tot koning van Duitsland gekroond, dertig in totaal.

Ik zag Aken met jonge ogen. Het was groots, somber, spannend en nogal kapot. Vandaag is Aken, zoals alle Duitse steden, heel erg af. De puinruimers en wederopbouwers hebben fanatiek de grootst mogelijke banaliteit nagejaagd. Na hen kwamen de stedenbouwers en monumentenzorgers, die, gevolg gevend aan frisse, baanbrekende inzichten, fanatiek naar de grootst mogelijke kneuterigheid gestreefd hebben. Dus bestaan Duitse steden uit een combinatie van grijze legoblokken en bonte peperkoekhuisjes. Dat laatste lijkt me nog altijd de meest adequate vertaling voor het *Lebkuchenhäuschen* waaraan Hansje en Grietje genoeglijk zaten te knabbelen. Maar steden zijn noch blokkendozen, noch sprookjes en het is, zeker in Duitsland, streng verboden in de muren te bijten.

De tweede Duitse stad die ik bezocht was Moers, spreek uit meurs. Wie weet waar dat plaatsje ligt, mag zijn vinger opsteken. Denk aan het Ruhrgebied, aan de Neder-Rijn. Over hobbelige kasseien reed mijn vaders auto langs roestende, rokende fabriekshallen, kolossaal, kolossaal, en het wilde maar niet ophouden met motregen. Ik zag de kogelgaten in de

eindeloze baksteenmuren die industrieterreinen van de buitenwereld afsloten. Heb ik toen het woord *Spartakus* gezien, gekalkt op een loods of een schuur? Kalk is duurzaam, maar ik moet het me toch verbeeld hebben, achteraf bekeken is het ondenkbaar dat de nazi's het zouden hebben laten staan. Of was het nog maar pas op die muur geschreven, door een of andere cryptocommunist? In ieder geval zei iemand in de auto: spartakistenopstand. Dat verbeeld ik me in geen geval en niet zoveel jaren daarna ben ik het woord overal gaan opzoeken. Ik denk dat ik, speurend naar die haveloze roden, begonnen ben naar de diepten van Duitsland te graven.

In Moers heb ik ook voor het eerst de geur van bruinkool opgesnoven. Mijn moeder vond dat het er stonk. Mijn vader zei, ach, dat is de industrie. Toen ik, volwassen, in Eisenach, DDR, het raampje van de auto naar beneden draaide om iemand de weg te vragen, sloeg dié geur, geen andere, exact dezelfde, mijn jeugdgeur, me in de neusgaten. Ook voor het overige bleek de DDR een treffende gelijkenis te vertonen met het Duitsland dat ik als tien-, elfjarige had leren kennen. Kasseien, vooroorlogse, geschonden industriecomplexen, bruinkool. En regen. In Aken en Moers regende het de hele periode van de jaren vijftig door, ook dat kan niet aan twijfel onderhevig zijn, het *Wirtschaftswunder* was een verregend mirakel.

In de DDR lag dertig jaar nadat ik het in het zeer westelijke Aken gezien had, op mijn allereerste dag in Duitsland, nog altijd puin. Puin werd in oostelijk Duitsland zelfs verheven tot de rang van monument. Je mocht de oorlog niet vergeten, want nooit, nooit, nooit mocht nog een oorlog uitgaan van Duitse bodem, dat was de heilige grondregel van de eerste socialistische Duitse staat en het was een goede, eerbiedwaardige regel. Dus heb ik meer dan veertig jaar na de bevrijding bomen zien groeien op de ingestorte stenen van de *Frauenkirche* in Dresden.

Het overweldigende, terneerdrukkende, alle proporties tar-

tende, het verwoeste en verwoestende, het beangstigende Duitsland, het land dat niet thuishoorde in het geruststellende westen van Europa, dat Duitsland heeft bezit genomen van een kleine jongen die door alle daagse straten van een alle daagse, niet geweldig grote en eigenlijk vriendelijke stad liep, door *Oche*, zoals ze daar graag zeggen als ze carnaval vieren. Ik wist het toen nog niet, maar ik was voorgoed overgeleverd aan dat onbegrijpelijk harde en toch ook zo lieve land.

Die eerste dag heb ik mijn jonge, sterke tanden gezet in de *Printen*, dat is de taaitai die je bij de Akense bakkers kunt kopen, heerlijk, kruidig en keihard. Gelukkig is mijn gebit puntgaaf gebleven, dat heb ik van mijn vader, en dus koop ik, telkens als ik in Aken kom, een zak Printen. Ik kan er nog altijd dwars door bijten. Maar dwars door Duitsland bijten? Ik probeer het al bijna een halve eeuw. Duitsland is sterker dan mijn sterke tanden.

Zie: Görlitz, Quedlinburg, Xanten

Advent

– En nog een mooie adventstijd, zei de mevrouw van een winkel in Oberwiesenthal, toen we haar zaak verlieten. Ik heb haar vermoedelijk nogal verbouwereerd aangekeken, want glimlachend herhaalde ze: nog een mooie adventstijd, meneer. Ja, natuurlijk, ze had gelijk, het wás advent, begin december, maar dat woord zat al jaren weggeborgen op een verzegelde zolder van mijn geheugen. Ik mompelde iets onverstaanbaars terug, ze vond me waarschijnlijk heel erg slecht opgevoed. Maar ik was alleen in de war.

Duitsland, dat was toch Kerstland, ‘Stille nacht, heilige nacht’, knapenkoren en rode dozen in de verlichte uitstalramen. Was het hele Zwarte Woud niet aangeplant om te voorzien in de jaarlijkse landelijke behoefte aan kerstbomen? De Duitsers hadden toch in 1870, toen de sparrenvoorraad van het Zwarte Woud niet meer volstond, er gewoon de Vogezen bij veroverd? In 1932 schreef Paul van Ostaijen:

De Duitser is een zoogdier dat rond de 25e december de nabijheid van een kleine dennenboom opzoekt. Zozeer houdt het van de den dat het, niet meer bij machte van hem te scheiden, de boom bij de wortel afbijt en hem dan met de mond, dan weer met behulp der voorste poten naar zijn hol sleept. Wanneer nu de den verkwijnt sterft de Duitser ook uit solidaire melancholie, treurig en om de oorzaak van dit sterven onwetend. Vindt de Duitser rond 25 december niet de gewenste den, zo is hij daarom niet gelukkiger als zijn broeder die wel de boom vond. Inderdaad ook in dit geval sterft de Duitser omdat zijn groot verlangen zich niet kon leggen in de buurt van het gewaande bevredigd-zijn. De Duitser stoot dan herhaald een gerekt-pijnlike kreet uit, die naar onze fonetiek, ongeveer zeenzoecht zou te schrijven zijn...

Van Ostaijens raming was veel te terughoudend. Rond de vijftiengste december, stel je voor, hoe zou je in een mager paar dagen de bodemloze put van de Duitse ziel met *Sehnsucht* en *Glühwein* kunnen dempen? Als je er eind november aan begint, zal het waarschijnlijk wel lukken het ware gevoel nog net binnen te halen, zo om en bij 24 december. In een week slaag je daar nooit in, je hebt echt alle zondagen van de advent nodig.

Eigenlijk zou het in Duitsland het hele jaar door Kerstmis moeten zijn. In Rothenburg ob der Tauber is de kerstsupermarkt van Käthe Wohlfahrt, de *Christkindlmarkt*, waar je honderdduizenden ballen, sterren, engelen, kribbes en kerstmannetjes in alle formaten, driekoningen, rendieren, sleetjes, dennenbomen en stille nachten kunt kopen, inderdaad het hele jaar door open. Duitsland buiten de kerst- en adventstijd is niet te harden. Tijdens de kerstdagen ook niet, al geef ik toe dat op dit punt de meningen verdeeld zijn. Tienduizenden buitenlanders stromen jaarlijks naar de kerstmarkten.

De kersttijd in Duitsland is een symfonische compositie in vier machtige bewegingen. Het eerste deel ontvouwt zich al in de herfst. Jagers mogen zeker hun rol spelen, maar alleen als figuranten in de proloog tot dennengroen en sneeuw. Eind november zijn alle herten en everzwijnen doodgeschoten, maar geen nood, daar heb je de huisjes in ontbijtkoek al, de kalenders met luikjes die je open kunt klappen en de honderdduizenden gloeilampen.

De tweede beweging zwelt aan, de eindeloos doorgecomponeerde advent. Zie de lichtjes stralen, in alle bomen, in alle huizen. Zou je de advents- en kerstverlichting in Duitsland doven, je kon meteen moeiteloos twee kerncentrales sluiten. Dat willen de Duitse Groenen, zij denken dat ze twee vliegen in één klap slaan: weg uit de atoomenergie en weg met het door hen verfoeide kerstfeest, met al zijn frivole aankopen van milieuvervuilende overbodigheid. Zij dwalen. Ik doe een voorspelling. De Duitse Groenen zullen onweerstaanbaar doorbreken zodra ze hun ideologische afkeer van het kerst-

feest kunnen verdringen. De ziel die je haat zul je nooit veroveren. De nazi's wisten dat heel goed. De Duitse ziel verover je via de kerstbal. Dus lieten de nazi's kerstballen maken, rood natuurlijk, en met een hakenkruis erop. Kerst is veel belangrijker dan atoomenergie. Althans in Duitsland. De Duitse ziel is een kerstboom.

De eigenlijke kerstdagen vormen het korte, maar briljante trio van het grootse Duitse symfonische gebeuren. Verwacht geen vernieuwende harmonieën of stoutmoedige melodieën. Alles is alle jaren weder stralende herkenbaarheid. Het is alsof de alomtegenwoordige lichtjes in koor en unisono, als sissende kaarsvlammen, als knisperend cadeaupapier, eindeloos het sleutelwoord herhalen dat toegang verschaft tot de kelders van de Duitse cultuur: kitsch, kitsch, kitsch, kitsch, kitsch, kitsch.

Na kerst en Nieuwjaar volgt de finale van Pasen met hazen, kippen en eieren. Daar kan de Duitser nog mee leven. Maar daarna, daarna... waarom toch moet Duitsland elk jaar zoiets pijnlijks doorworstelen als een zomer? Van de zomer wordt de Duitser radeloos. Hij begrijpt de zomer niet. De zomer past bij Duitsland als zonnecrème bij een ijsbeer. Geen wonder dat de Duitsers kort na het feest van verrijzenis en chocolade miljoenvoud hun land beginnen te ontvluchten. Hordegewijs strijken ze neer in gebieden waar de zon *gründlich* brandt, vroeger Italië en Spanje, nu Costa Rica of Thailand. Duitsers houden van ernstig werk. Zij december, de Sicilianen augustus. Het enige wat de Duitser overgenomen heeft uit Sicilië is een kerstlied, 'O du fröhliche'.

– En nog een mooie adventstijd.

Na één dag was het me zeker al zes keer toegewenst. Ik begon de ene winkel na de andere binnen te lopen, ik wilde niets kopen, ik wilde alleen maar die woorden horen. En ik kréég ze te horen, van Olbernhau tot Schneeberg. En nog een mooie adventstijd. En nog een mooie adventstijd.

Het was mijn eigen schuld. Ik was zo vermetel geweest naar het Ertsgebergte te trekken, op zoek naar de dorpen en ge-